

שיח פתגמים בין בת ראשונים לאמה

נילי אריה-ספיר

יצירות הפולקלור המשדרות בחלקן הגדול מערכות זהות, צרכים, ערכים ומשאלות של קולקטיבים שונים, נתפסו אצל ציבור גדול של חוקרים כנמוכות וחסרות-איכות, ולכן חסרות חשיבות כמושא למחקר. ואולם, כיום אנו עדים לתהליך של הכרה הולכת וגוברת בחקר הפולקלור, הנובעת מהבנה הדרגתית בדבר חשיבותם החברתית הגדולה של הקולות הקולקטיביים האנונימיים.

חוקר התרבות מישל דה-סרטו ניסח תאוריה העוסקת בהחזרת הלגיטימיות הלוגית והתרבותית לפרקטיקות היומיומיות. לתפיסתו, יצרני התרבות הלא-מוכרים הם: 'משוררים של מעשיהם, מגלים דוממים של שבילים משלהם ביערות-העד של התבונה הפונקציונליסטית, המייצרים באמצעות הפרקטיקות בעלות המשמעות שלהם דבר-מה שיכול ללבוש דמות של קווי נדודים המצייתים לחוקיות משל עצמם'.¹

אחת ממטרותיו המרכזיות של מאמר זה היא לדון בהתבטאות היומיומית של היצירה העממית, ובאופנים שבהם היא מסייעת לייצוגים של מערכות זהות ושל מערכות ערכים וצרכים של אותם אנשים אנונימיים המרכיבים כל חברה וחברה, ויוצרים במהותיותיהם חלקים משמעותיים מתמונת המציאות הכוללת.

1 מתוך מ' ה'לד, 'ב'ין, טי קונטארי מי 'סטוריה / בואי, אספר לך את סיפורי', סיפוריהן האישיים של מספרות עממיות דוברות ספרדית יהודית: מחקר רב-תחומי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים 2004, עמ' 269-270. מיכל ה'לד תרגמה מן הגרסה האנגלית: M. de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, (English trans. By S. F. Rendall), Los Angeles & London 1984, pp. xvii, xviii

הניתוח ייעשה תוך דיון בשיח שהתרחש בין המורה והסופרת חביבה שלֵו־גורדון לבין אמה, כפי שהוא מתואר בזיכרונות הילדות של שלֵו־גורדון.

על חביבה ואמה

חביבה שלֵו־גורדון נולדה בשנת 1913 וגדלה במושבה ראשון־לציון. היא למדה בבית הספר העממי 'חביב' ואחר כך בבית המדרש למורים 'מזרחי' בירושלים. בבגרותה הייתה במשך עשרות שנים מורה ומחנכת בבתי ספר עממיים בכרור, בפרדס־חנה, ברעננה, בירושלים ובתל אביב; במקביל הנחתה מורים בשיטות חינוכיות שונות. בהמשך דרכה עבדה כמורה־מנחה לילדים טעוני־טיפוח.

ליוויתי את חביבה במסעה לגילוי מחודש של דמות אמה ושל תקופת ילדותה בראשון לציון. שעות רבות של שיחות בלינו יחד, ובמהלכן נחשפו בפניי רבים מרגשותיה, שלדבריה מעולם לא דיברה עליהם עד אז. שיחות אלה פתחו בפניי, מחד, דלתות רבות לפרשנויות קרובות ופנימיות של הסיפורים האישיים, ומאידך, הן עוררו אצלי הרהורים על אודות בחינת הסיפור מעמדה מרוחקת ו'אובייקטיבית'. ההתמודדות עם המפגשים ועם הטקסטים מעמדה כה קרובה לימדה אותי להבין את ערכה הייחודי של ההתבוננות בטקסטים מקרוב. התבוננות שכזו, המנסה להבין את המסופר דרך נקודת מבטם של המספרים עצמם, חשובה לא פחות מהתבוננות מרוחקת. כל אחד מסוגי העיון הללו מאפשר לפרשנים להאיר מן הטקסטים הנבחרים פן שונה בסיפור: התבוננות מרוחקת מאפשרת עיון מאוזן והסקת מסקנות ביקורתיות, אבל איננה מבחינה בפרשנויות הנובעות מתפיסת עולמם של המרואיינים עצמם, שלהן משקל חשוב בהבנת הטקסטים; התבוננות קרובה ערה לאופן שבו מפרשים המספרים עצמם את הסיפור האישי, אך עלולה להתקשות בהסקת מסקנות כלליות ורחבות. כאשר נשזרות יחדיו שתי הפרשנות הללו לאחת, מתקבל אריג פרשנות צבעוני, מלא ומעניין, שאינו מתאפשר בשימוש בסוג פרשנות אחד בלבד.

המושבה ראשון לציון של ראשית המאה שעברה ניכרה במבנה חברתי מקוטב: חיו בה משפחות איכרים בעלי אחוזות מחד, ומשפחות דלות ומעוטות־אמצעים,

מאידך.² חביבה גדלה באחת המשפחות מרובות-הילדים ומעוטות-היכולת במושבה. היא התייתמה מאביה בילדותה, ועול התמיכה במשפחה נפל כולו על כתפי אמה, רייזלה גורדון. כפי שמשמע מדבריה, קשר מיוחד נוצר בין הבת לבין האם. הבת נהגה ללוות את אמה במעשייה בבית ובחוץ, ורבות היו השיחות ביניהן.

רייזל גורדון עלתה לארץ בעלייה הראשונה ממניעים אידאליסטיים לאומיים-ציוניים, אך כרבים מבני עלייה זו, הייתה מחוברת מאוד לעברה הגלותי ולסביבות המסורתיות שמהן באה, ודיברה יידיש. בשפה זו היא תקשרה עם בתה והעבירה לה מאות פתגמים שנשזרו בנסיבות ובהקשרים שונים של חיי המושבה. בבגרותה, נהגה חביבה להשתמש בפתגמים אלו בתפקידיה החינוכיים עם תלמידיה וחניכיה ועם ילדיה, תוך התייחסות להקשרים שבהם נאמרו. בסביבות גיל שבעים נחשפה לחוויה שחוללה מהפך בחייה: היא השתתפה בסדנת דרמה שבה נתבקשו התלמידות להתחבר אל דמות אימן. לדבריה, רק אז נפתח אצלה שוב הצוהר אל ילדותה, ובאחת התעוררו לחיים סיטואציות שונות שבהן שמעה מאמה פתגמים. בעקבות גל הזיכרונות השופע כתבה חביבה שני ספרים, האחד בידיש והשני בעברית, המורכבים שניהם מסדרה של סיפורים ומסקיצות, שרובם מتركזים בחיי המשפחה בראשון לציון וסובבים סביב דמותה של האם גורדון ופתגמיה.³ כן יזמה מפגשים רבים לבני משפחה ולקהלים רחבים ומגוונים יותר, שבהם סיפרה על פה את סיפוריה.

מן השיח שערכת עם חביבה ומקובצי הסיפורים שלה ניתן להניח, כי לפתגמים שבהם נהגה רייזל גורדון לחנך את בתה היה תפקיד משמעותי בחייה הבוגרים. להלן אנסה לחלץ מתוך הפתגמים והקשריהם את המסרים הרב-רובדיים הנובעים מהם, כמובן תוך הסתמכות על האופן שבו מציגה אותם של-גורדון בזיכרונותיה.⁴ במאמר זה אדון בטקסטים הכתובים בלבד, ולצורך כך בחרתי מתוך

2 על המבנה החברתי של המושבה ראשון לציון בשנותיה הראשונות ראו: מ"א שליט, בנתביבות חיי, תל אביב 2000.

3 ח' של-גורדון, בת ראשונים בחבלי שורשיה, תל אביב 1997; ח' של-גארדאן, צוריק צום שטאם, תל אביב 1993.

4 לשם כך אתבונן בזיכרונות באמצעים אמיים ובאמצעים אתיים גם יחד. נקודת המבט האמית היא נקודת המבט של האינדיבידואל, המתייחס אל מצב חברתי מסוים כאשר הוא מגדיר עצמו חלק מן החברה או מן הקבוצה שבה הוא דן. א' דנדס, במאמרו העוסק בסוגי יחידות בתוך יצירות ספרותיות עממיות, משתמש בהסברו של ק' פייק למינוח זה, ולפיו, 'גישה אמית'

סדרת הסיפורים והסקיצות בעברית שני סיפורים המשקפים לטעמי את סוג המורכבות בשיח שבין האם לבתה.

'האסמניק' ('דער אסמניק')⁵ – תהליך חניכה לטיפוח קולה העצמאי של חביבה

במרכזו של הסיפור מתוארת סיטואציה דרמטית: האם שָׁבָה בוכייה מחנותו של האסמניק (בעל האָסֶס), לאחר שלא הצליחה לשלם לו ועל כן לא קיבלה בתמורה סובין, המשמש להאכלת בהמות המשק. הבת, חביבה, נחלצת לעזרתה, ובעזרת מטבע שקיבלה מן האם ליום הולדתה היא משכנעת את בעל האסס לתת לה את הסובין המבוקש. כאשר שבה הבת הביתה בלב מלא שמחה על הצלחתה, מסבירה לה האם את דרך העולם באמצעות הפתגם 'השָׁבַע איננו מרגיש את הרָעֵב'.

הסיפור נפתח בתיאור המעגל החיצוני של הרחוב שבו התגוררה המשפחה, ומתקרב יותר ויותר אל המתחם הביתי של משפחת גורדון. כבר מן הפסקה השנייה, ואגב תיאור הסביבה והמושבה, הולכת דמותה של האם ותופסת את מקומה במרכז. בדרך זו משתמשת שלו-גורדון כדי לצייר 'סקיצה ערכית' של האם בהתנהלותה בסביבות שונות, ומבליטה את חריצותה; את פתיחותה כלפי כל אדם ותפיסתו כשווה-ערך; את טוב-לבה ונתינה משלה לאחרים למרות מצבה הדל; את יכולתה להפיק את המרב מתנאים חסרים; את עמידתה בכבוד במצבי לחץ; ואת דמותה החינוכית בדוגמה האישית שהיא נותנת לילדיה. מידע זה הוא חומר גלם שמטרתו לשמש אצל הקוראים זרז להפקת מסרים דידקטיים המתייחסים ליכולותיה של האם, במטרה להאדיר את דמותה. גם התיאור הנוסטלגי של

'חייבת לדון באירועים מסוימים כחלק משלם גדול יותר שאליו הם מתייחסים וממנו הם נוטלים את משמעותם המלאה [...] יחידות אמיות אינן אבסולוטיות בתוך נְקוּם, אלא יותר נקודות בתוך מערכת, והן יחסיות למערכת. יחידה חייבת להילמד לא בבידוד אלא כחלק ממערכת יסודית טוטלית, המתפקדת בתוך תרבות טוטלית'. דנדס מבהיר שעל פי פייק, המבנה האמי הוא חלק מדוגמת המציאות האובייקטיבית ולא רק המבנה שיצר האנליסט. ראו A. Dundes, 'From Etic to Emic Units in the Structural Study of Folktales', *Journal of American Folklore*, 75 (1962), p.101. המינוח במשמעות שבה הוא מופיע במחקר זה מופיע גם אצל דניאלסון. ראו: L. Danielson, 'The Folklorist, The Oral Historian and Local History', *The Oral History Review*, (1980), p.63. המבט האתי מתייחסת אל מצב חברתי מסוים כאשר היא ממוקמת מחוץ לו (ראו דנדס, שם).

הסביבה מוסיף להאדרת דמות האם, ועל כן ההתמוטטות הרגשית שלה מפתיעה את הקוראים, שאינם מצפים לכך מדמות כה יציבה ובעלת יכולת הישרדות מרשימה כל כך. אלא שאופן זה של בניית הסיפור מוסיף עוד יותר להאדרת דמותה, כפי שיובן בהמשך העלילה.

השפעת סיטואציית המשבר על הבת

אדריאן רייץ' קובעת כי אמהות דלות־אמצעים שנלחמות מלחמת הישרדות, מצליחות לבנות קשר הדוק עם בנותיהן, המזדהות עם מאבקן ולומדות מהן רוח לחימה.⁶ מאפיין זה ניכר גם אצל של־גורדון, שכתגובה למשבר שחוה האם היא חשה הזדהות והשתתפות עמה הן ברמה האינדיבידואלית והן ברמה החברתית הכללית. הכותבת משחזרת את התפרצות הרגשות שחשה עם ההתרחשות המשברית של האם ואת תגובתה הרגשית החריפה: מחד מתוארת הזדהות העמוקה של חביבה הילדה עם כאבה האישי של האם הקרובה אליה כל כך, ומאידך מתעוררת בה רגישות לחוסר צדק חברתי בכלל, ובעת ובעונה אחת מקבל הנרטיב גם אופי אוניברסלי:

והרי תורתנו ציוותה עלינו לא פעם לא לקפח זכותם של אלמנות ויתומים, והנה זועק כאן לשמים העוול שנעשה לאישה המסכנה ע"י 'גביר' שבע, ששלח אותה מעל פניו בידיים ריקות, כי לא היה בידה כסף מזומן וצריך להמתין ימים מספר להשבת החוב הקטן [...] ליבי נחמץ בקרבי, עמדתי אובדת עצות ונכונה לבכות יחד איתה (שם, עמ' 40).

הבת מתייצבת לצד האם ומתגייסת למאבק אקטיבי לפתרון המשבר האישי, שהוא גם משבר משפחתי וחברתי: 'איזה כוח נעלם התעורר בי, מאותם הכוחות המתעוררים באדם בעת מצוקה' (שם).

ממרחק שנים רבות מתארת הכותבת מצב רגשי טעון. סביר להניח שבתיאור זה נתלו כאבים רבים ותובנות שהתגבשו בתוכה במשך השנים, ואולם ניתן גם להניח שאכן משקף התיאור לאשורם את הרגשות החריפים שהתעוררו בזמן אמת, אשר עלו מחדש תוך כדי תיאור האירוע.

6 ראו: א' רייץ', בתוך א' שאלתיאל (עורך), ילוד אישה, תל אביב 1989, עמ' 283.

על סוגיה זו, של השתקפות רגשות העבר בסיפורים אישיים כפי שהתרחשו בזמן אמיתי, עמדתי במקום אחר.⁷ מכל מקום, הכותבת יודעת לסחוף עמה את הקוראים אל סערת הרגשות שלה באותה מציאות קשה של המושבה ראשון לציון, ומצליחה להמחיש את המסרים באפקטיביות.

המפגש עם ה'אסמניק'

התמודדותה של חביבה הילדה עם בעל האסם מומחשת בעוצמה בשיאו של הסיפור וזאת על ידי שימוש ברור בחוק 'שניים על הבמה' ובחוק 'הקיטוב' של אקסל אולריק.⁸ מן העבר האחד ניצבת ילדה יתומה וענייה, שמייצגת את אמה – אישה אלמנה וענייה; מן העבר השני ניצב גבר מבוגר ובעל-אמצעים. קיטוב קיצוני זה מנוצל היטב על ידי בעל האסם המודע לכוחו ומנצל אותו. הילדה, המבינה את הלך מחשבתו, יודעת שהסיכוי היחיד שלה להצלחה הוא באמצעות הכלי המהווה את מוקד כוחו של יריבה: 'ואני [...] הדבקתי את המטבע ללחיי [...] "אדוני, אולי בכל זאת תמצא קורטוב מן הסחורה? גרד ותמצא מעט סובין". חיוך רחב התפשט על פניו, לאיטו קיפל את דפי עיתונו, התרומם מכיסא ואמר: "אולי אוכל בכל זאת לגרד מעט סובין בשבילך" (שם).

תיאור הסיטואציה הזאת מחזק את דבריה הקודמים של הכותבת על המפגש בין בעל האסם לבין האם. ואכן, בעל האסם רודף הבצע מתואר כמטונומיה לחברה השֶבֶעָה ואטומת-הלב, שאינה רוצה להבחין במצוקתן של שכבות השוליים שלה, ואף מנסה לנצל אותן.⁹

7 ראו: נ' אריה-ספיר, 'על תפיסת עולמם של ילדי העלייה הראשונה', ביקורת ופרשנות, (נמסר לדפוס).

8 הפולקלוריסט הדני אקסל אולריק איתר שלושה-עשר מכנים משותפים בקורפוסים של סיפורים עממיים, והגדירם כ'חוקים האפיים של הסיפור העממי', אשר מסייעים לתפיסת הסיפור העממי כתחום ייחודי המגיב לחוקים ייחודיים משלו. ראו: A. Olrik, 'Epic Laws of Folk Narrative', A. Dundes (ed.) *The Study of Folklore*, Berkeley 1965, pp. 135-136. חוקרי ספרות עממית אחרים שבדקו קורפוסים נוספים של סיפורת עממית, צמצמו את חוקיו של אולריק משלושה-עשר לשישה, כאשר חוק 'שניים על הבמה' וחוק 'הקיטוב' הם מן המרכזיים שבהם. מחוקים אלה נובע שהדמויות הפועלות בסיפור העממי מופיעות תמיד בסיטואציות של שניים העומדים זה מול זה והמקוטבים בתכונותיהם ובאיכויותיהם.

9 ניתן להחיל על סיטואציה זו גם את הניגודים הבינריים במבנה הסטרוקטורליסטי של ק' לוי סטראוס, שטוען כי בני אנוש תופסים את המציאות תפיסה בינרית-ניגודית כגון: חיים מול

הכותבת מקפידה לשמור על קיטוב מוחלט בינה לבין האיש המאיים לנצל את מעמדו, הלגיטימי בעיני החברה, כדי להפיק מן הסיטואציה הזאת את המרב הנצלני שהוא יכול, ואף נרמז כאן גם ניצול מיני 'ניסה ללטף את ראשי, אך אני הפניתי את ראשי והלכתי' (עמ' 41).

החוויה שעברה הילדה מסמנת את תפיסתה העצמית המזדהה עם מלחמת הקיום של האם ועם כלל קואליציית הנשים הלוחמות. שלב ההתבגרות שחווה היה כה מהיר וטעון, עד שכעת היא מוכנה לשלב החניכה, ובמהלכו תבין ותפנים את המסרים שהיא מקבלת מאמה. כעת היא הגיעה לשלב שבו היא מסוגלת להבין את השיעור המרוכז בצורת פתגם ('השבע איננו מרגיש את הרעב'), שטומן בחובו מסרים אינדיבידואליים וקולקטיביים בעת ובעונה אחת.

למעשה, זהו סיפור אישי הבנוי בצורה המכילה מאפיינים (אמנם חלקיים) של פאבולה – משל סיפורי.¹⁰ מבנה ייחודי זה ממוזג בין סוגת הסיפור האישי לבין סוגה עממית מסורתית. במשמעויותיהם של דברים אלה אעסוק מאוחר יותר.

מוסר השכל

את 'הרעב' המוזכר בפתגם ניתן לזהות בפשטות כדל ועני, אך ללא ספק הוא מייצג גם את כל הקולות 'האחרים' והשוליים בחברה. סביר להניח שבמוסר ההשכל שהיא מעבירה לבתה מכוונת האם גם אל האישה באשר היא אישה (שבמקרה זה מתפצלת גם לאלמנה וליתומה), הנאבקת על הישרדותה אל מול הקול הפטריארכלי השולט בחברה המסורתית, שאפיינה גם את החברה במושבה ראשון-לציון ובמושבות העלייה הראשונה בכלל. בפתגם קצר ניתן השיעור כולו, המסכם ומאזן את הסיטואציה הטעונה. לדברי גלית חזן-רוקם, זוהי אחת הפונקציות המקובלות בפתגמים,¹¹ המאפשרת לבת המצויה עדיין בסערת רגשות, לתחום את רגשותיה למצב פרופורציונלי. באמצעות הפתגם מרחיבה האם את הגבולות המצומצמים של החוויה המשפחתית, אל החברה החיצונית, אל הבעיה האוניברסלית. אין צורך לחוש השפלה אישית, היא אומרת לבתה בפתגם זה, שכן

מוות, גבר מול אישה, עשיר מול עני וכדומה. ראו: C. Levi-Strauss, 'The Structural Study of Myth', *Structural Anthropology*, New York 1963, pp. 202-212

10 ראו: ע' יסיף, סיפור העם העברי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 212.

11 ראו: ג' חזן-רוקם, 'הפתגם-מהו?', בתוך שלר-גורדון (לעיל, הערה 3), עמ' 140.

זוהי בעייתה של החברה כולה, האטומה לחלשים ולנזקקים ונוהגת להשפילם ולנצלם ללא הרף. בפתגם זה נטמן, כפי שמעידה חביבה עצמה, הזרע החברתי, שייתכן שהוא שהניע אותה להפוך בשנים הבאות ללוחמת חברתית ופעילה ב'חוגים המרכסיסטיים' בפלג של 'פועלי ציון' שמאל. ניתן גם לשער שהוא אשר דחף אותה ברבות הימים להיות אישה עצמאית מאוד, שקולה נשמע ברמה בכל סביבות פעילותה. כמובן שלקביעתה זו של חביבה יש להתייחס כאל השערה בלבד, ועדיין מותר להניח כי אמה היא אשר דאגה לטפח את הקול הפעיל בתוכה, לאחר שהיא עצמה נמנעה בדרך כלל מלהשמיע את קולה בציבור, והבינה שיש להשתדל ולפתח בבתה יכולת התמודדות טובה מזו שלה. ממקומה כאישה המצייתת לקול המסורתי הפנים־משפחתי, היא מעוררת בחביבה לפתח קול נשי עצמאי הרגיש לצדק חברתי ונרתם למאבקים ציבוריים.

האדרת דמות האם

בסיפור זה מבליטה חביבה את יכולותיה החינוכיות של האם, המנתבת את הסיטואציה הטעונה לחידוד חוש הצדק של בתה, שרמזים חזקים לקיומו כבר הוזכרו לעיל על ידי הכותבת עצמה. דמות האם מואדרת ביכולתה להעביר מסרים מדויקים וחינוכיים באמצעות שימוש יעיל בפתגם מסורתי קולקטיבי, ובעיתוי הנכון – בעיצומו של שלב התבגרות כה טעון בחייה של חביבה, ולא רק זאת, אלא היא משכילה גם להעביר בעקיפין מסרים פמיניסטיים המאפשרים לקול הנשי האינדיבידואלי להתבטא. אין ספק, שהאופן שבו נבנה הסיפור מאפשר לקורא להפנים בצורה מקסימלית את המסר הגלוי שאליו הכותבת חותרת – האדרת האם.

למרות העובדה שחביבה היא ש'הצילה את המצב', האם היא שנותרת בעיניה כדמות המרכזית, הנערצת והמואדרת מתחילת הסיפור. אף שלכאורה האם חסרת־אונים אל מול בעל האסם האטום, דמותה איננה נחלשת, ואף מתחזקת כאלמנה הלוחמת למען ילדיה מלחמת הישרדות בלית ברירה, מול החברה אטומת הערכים. בדרך שבה היא משכילה לסכם את המצב המשברי ולהעניק לבתה מסרים חברתיים חשובים שידריכו אותה בהמשך דרכה, היא זוכה להערצה ומקבלת את תפקידה הראשי. היא הדמות הפעילה בראשית הסיפור והיא הדמות הפעילה בסופו. במבנה מעגלי ועם זאת הדרגתי, מחזקת חביבה של־גורדון את הרושם העז המוענק לדמותה של רייזלה גורדון.

אריאלה פרידמן עוסקת בספרה באה מאהבה במורכבות המאפיינת את יחסיהן של אימהות ובנות, ובמסרים הסותרים שאימהות נוטות להעביר לבנותיהן: מחד הן מטיפות להן לא להיות כמותן ולשאוף לממש בחיים מה שהן לא הצליחו לממש, כלומר, להיות התיקון שלהן; מאידך הן משדרות להמשיך את דרכן.¹²

נראה שבסיפור זה מועבר המסר הראשון: האם לא הצליחה לממש את הערכים האידיאולוגיים שהניעו אותה בעלייתה ארצה, ולעתים קָשלה במאבקי ההישרדות והמפגש עם גורמים חיצוניים. חביבה חונכה לממש את כל מה שהאם כשלה בו.

מבין שני המסרים שמשדר סיפור זה, ברור שמטרתה הראשונה והגלויה של חביבה שלור-גורדון היא להעביר את הערצתה לאמה. ממקום פנימי יותר, אולי לא תמיד מודע, עובר לקורא מסר נוסף, אינטימי, על טיפוח קולה העצמאי של הבת על ידי האם. מכל מקום, שלור-גורדון מבטאת כאן את כמיהתה לגעת במקומות הכואבים של ילדותה ולו כדי להחיות מחדש את האם ולגעת שוב ומקורב בדמותה.

לתכריכים אין כיסים' ("תכריכים האבן ניט קיין קעשענעס")¹³ – תהליך חניכה לטיפוח קולה המסורתי של חביבה

הסיפור השני שבו אעסוק מתמקד בשיח שיוזמת האם בינה לבין בתה. באחת מחופשותיה כנערה מלימודיה בסמינר בירושלים, מראה לה האם את התכריכים אשר הכינה לעצמה ומסבירה לה כמה נכון להכניס קודם המוות כדי שלא תהיה אי נעימות כשיקרה הבלתי נמנע וכדי שהמשפחה לא תטרח למען המתה. לשאלתה של בתה מוסיפה האם את הפתגם 'לתכריכים אין כיסים', כלומר, שאדם לא לוקח עמו את כספו לעולם הבא, אלא רק את מעשיו הטובים.

כבר מראשית הסיפור מתברר כי חביבה היא בתה הנבחרת של אמה, אשר נוטה להאדיר אותה ולעשות הכול בשבילה ולמען המשך לימודיה. אמנם רושם זה עולה כבר משרשרת הסיפורים הקודמת לסיפור זה, אך הוא מתחזק עוד יותר בתיאור

12 ראו: א' פרידמן, באה מאהבה: אינטימיות וכוח בזהות הנשית, תל אביב 1996, עמ' 116-117.

13 בתוך שלור-גורדון (לעיל, הערה 3), עמ' 65-66. פירושו של פתגם זה על פי אברהם שטאל: 'לתכריכים אין כיסים' – ועל כן יישאר כל כספו בידי אחרים. ראו: א' שטאל, פתגמי עדות ישראל, תל אביב 1975, 607, עמ' 56.

תחושת החגיגות שאופפת את המפגש בין השתיים: 'אכן, תחושה של חגיגות עטפה את שתינו' (שם, עמ' 65-66).

כפי שניתן להבין מדברי הכותבת, מעמדה הבכיר אצל אמה הוא אשר מעורר את האם לחשוף אותה לחוויה הקשה, והיא עושה זאת בדרך טקסית, מעין טקס-מערב שהיא יוצרת עבור הבת. אף שידע זה עלול לעורר זעזוע אצל הנערה המתבגרת, מקבלת האם את ההחלטה משום שלתפיסתה, המסרים הנובעים ממנו הכרחיים: 'בשבתנו ליד השולחן חשתי איזה אי שקט ועצבנות: אמא קמה ממקומה ומתיישבת וחוזר חלילה. ראיתי שעיניה אינן עימי, כאילו מיהרה לאיזה עניין חשוב יותר [...] פתאום, בתנועה נמרצת, קמה ממקומה, כאילו החליטה החלטה חשובה מאוד. פניה הסמיקו והחווירו חליפות' (שם, עמ' 65).

לאחר שמראה האם לבת את התכריכים שהכינה עבור עצמה ומסבירה לה את מהותם ואת תפקידם, היא משתמשת לצורך הסבר בדוגמה מן המציאות הקרובה: 'יודעת את, בתי, אין זה נאה כלל שחסר משהו בעת הטהרה ובעת הלוויה. הנה האשה ברחובנו, כשנפטרה, צריכים היו בעת טהרתה על שולחן ביתה לחפש נרות וגפרורים, הרי זה עלבון למת! לפיכך הכינותי הכול, כדי לא לגרום למשפחתי בושות' (שם). כדרכה משתדלת האם להחיות את המסרים החינוכיים שהיא מעבירה לבתה ולייעל אותם באמצעות הדגמתם על סיטואציות קונקרטיות מחיי היום-יום. המסרים שמקבלת חביבה מאמה בתוך המפגש הזה הם מורכבים ורב-כיוונים:

ראשית, האם משחררת את עצמה מן המועקה הרובצת עליה ביודעה שכעת תדע הבת כיצד לנהוג בבוא הזמן, זאת בהתאם להשקפת עולמה שלא להטריח אחרים בענייניה. בהשקפה זו יש כמובן מאפיינים מסורתיים חזקים שלפיהם אין לגרום לזולת לטרוח בעבור אישה. בכך נותנת האם לבתה דוגמה אישית כיצד לנהוג בהמשך חייה, וכיצד ראוי לה לאישה להתנהג במעגל המשפחתי, כפי שמכתיב לה הקול הפטריארכלי שעליו חונכה.

שאלתה של הבת פותחת פתח למסר חינוכי נוסף המרחיב את הפתגם ומפרש אותו: 'לא, בתי, אין תופרים תכריכים ואין כיסים לתכריכים, מפני שאדם יוצא מן העולם ואיננו לוקח מאומה איתו, כי אם מעשים טובים, מצוות ושם טוב, ולאלה

אין צורך בכיסים, יקירת'י (שם, עמ' 66).¹⁴ תיאוריה של הכותבת מדגישים את היות אמה דוגמה חיה למסרים שהעבירה כאן.

מסר זה משתלב אף הוא בהשקפת עולמה המסורתית של האם, ולפיה על האישה היהודייה להרבות במצוות של צדקה ובמעשים טובים. סוזן סטאר-סרד מצטטת במחקרה נשים מסורתיות ממוצא כורדי, ומגיעה למסקנה שהאישה מוגדרת כ'צדקת' בעיקר על פי מעשיה הטובים למען הזולת, זאת לעומת הגבר המוגדר כ'צדיק' בעיקר לפי מנהגי התפילה והלימוד שלו, הנושאים אופי טקסי אך 'מנותקים מענייני מוסר ונדיבות שבין אדם לחברו'.¹⁵ גם קרול גיליגן מחזקת מסקנה זו בטענתה כי גברים נוטים לתפוס את המוסר בעקרונות אוניברסליים של צדק ושוויון, ואילו נשים נוטות לתפוס את המוסר כעזרה לזולת וגרימת נחת לאחרים.¹⁶

בסיום הסיפור נותרת האם כדמות המרכזית והמואדרת של הסיפור: 'ואני כל אותה שעה הרגשתי שכל דבריה מלווים באיזו התרוממות רוח [...] כאילו הרגישה רגש של גאווה על שעשתה את כל המוטל על אשה יהודיה לעת יציאתה מן העולם' (שם). כמו בסיפור הקודם, גם כאן מהווה האדרת דמות האם את המסר הגלוי של הסיפור; וגם כאן עובר המסר האינטימי בין חביבה לבין אמה במעגל הפנימי יותר של המסרים, אך כאן כיוונו הפוך: הפעם מטיפה האם לבתה להמשיך את דרכה, ולממש את חובות האישה המסורתית מכל הבחינות שתוארו לעיל.

כאמור, המסרים הסותרים 'היי כמוני' לעומת 'אל תהיי כמוני', יוצרים, על פי פרידמן, קונפליקט ומורכבות ביחסי אם-בת. ואולם במקרה שלפנינו נראה לי כי מסרים אלה דווקא משלימים זה את זה, ומשרתים את מטרת האם להפוך את חביבה לאידאל האישה הנכון לפי השקפת עולמה: מצד אחד אישה המתאימה עצמה לעולם הנשי המסורתי, ומצד שני אישה עצמאית המשמיעה את קולה מחוץ למתחם הביתי; צדיקה ועושה חסד, ולוחמת למען צדק חברתי בעולם

14 ברורה האסוציאציה אל הפסוק בבראשית ג, יט: 'בזעת אפך תאכל לחם עד שובך אל-האדמה כי-עפר אתה ואל-עפר תשוב'.

15 ראו: ס' סטאר-סרד, 'רוחניות נשים בקונטקסט יהודי', א' אבוהב, א' הרצוג, ה' גולדברג, ע' מרקס (עורכים), ישראל: אנתרופולוגיה מקומית, תל אביב 1998, עמ' 649-653.

16 ראו: ק' גיליגן, בקול שונה: התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האישה, תל אביב 1995.

ולחזוק הקול הנשי בחברה. האישה הראויה, לדעת האם, היא זו אשר מתממשת בה שזירה הרמונית בין המסורתי למתחדש, בין הפנימי לחיצוני.

רייזל עצמה מייצגת בעיני בתה דמות של אישה שהיא בו-בזמן מסורתית וצמאה להתחדשות, ולכן המסרים שהיא מעבירה אל בתה אינם סותרים זה את זה אלא הולמים את המורכבות בזהותה-היא, מורכבות שבאה לידי ביטוי בולט דרך קשריה יוצאי הדופן עם בתה.

נראה כי מטרה נוספת עמדה לנגד האם בהראותה לבתה את תכריכה – ייתכן שהיא ביקשה להקל על בתה ולמתן את הטראומה העתידית שצפויה לה ביום מותה. אך גם כאן ניתן לאתר מצב והיפוכו: מחד נועד המסר כדי להקל על חביבה בעתיד; ומאידך מוטלת עליה המשימה הקשה של העברת המסר לאחיה הקטנים. כך או כך מתחזקת התחושה האינטימית והקרובה שבין האם לבת.

הסיפור האישי וז'אנרים מסורתיים-עממיים

אחד המאפיינים המעניינים ביותר של הסיפורים שלפנינו הוא היותם סיפורים אישיים שבהם משולבים פתגמים (ובסיפור הראשון כפי שראינו, גם מאפיינים של פאבולה). שילוב פתגמים ומשלים בסיפורים הוא מאפיין מקובל בספרות העממית המסורתית,¹⁷ וגם בסיפור האישי כבר נחקר השילוב שבין האישי למסורתי.¹⁸ נדמה כי חביבה שלו-גורדון השכילה להשתמש בסוגת הסיפור האישי משום שרק באמצעותו היא מצליחה לשבור את שתיקתה של האם ולהעצים את קולה. דרך הסיפור האישי המחייה מחדש את האמירות המסורתיות בתוך המציאות הסובבת של חביבה הילדה, נשמע קולה של האם, העובר בין הסיפור האינדיבידואלי לבין המסרים הדידקטיים המסורתיים (הפתגם, המשל).

17 ראו: ג' חזן-רוקם, 'הפתגם כמפתח למורכבות עלילתית', מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, ז (תשמ"ג), עמ' שס"ז-שצ"ז.

18 ראו: מ' הלד, "אנדי 'סטאן טודאס לאס קונסיז'אס" (איפה הן המעשיות כולן?): על השתקעותם של סיפורי עם בסיפורה האישי של דוברת ספרדית-יהודית מירושלים, מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, כג (תשס"ה), עמ' 39-60; א' רוזן, 'זכרון השואה כקינה – סיפורי חייהן של שתי ניצולות המתאבלות על גורלן', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, טז (תשנ"ד), עמ' 97-112; Y. Bilu and G. Hasan-Rokem, 'Cinderella and the Saint: the Life Story of a Jewish Moroccan Female Healer in Israel', *The Psychoanalytic Study of Society*, 14 (1989), pp. 227-260

ההוכחה להצלחתה של האם בחינוך בתה להשמיע את קולה העצמאי בציבור נעוצה בעצם כתיבת הסיפור האישי, המסופר בקול עצמאי ויוזם, ובהזדהות של חביבה עם המסרים המסורתיים שהעבירה אליה אמה. בכך היא מצליחה לממש בחייה את השילוב שאליו כמהה אמה – בין המסורתי למתחדש. באופן זה היא מייצבת את השדר המרכזי של האדרת שם אמה בקרב הקוראים.

סיכום

לאורך דיון זה בחנתי את השיח בין חביבה של־גורדון לבין אמה באמצעי התבוננות חיצוניים ופנימיים כאחד: ההתבוננות החיצונית אפשרה לי לאתר את מאפייני השדר המרכזי של הטקסטים העולים מן הרבדים הגלויים; והתבוננות פנימית, אמית, סייעה לי לזהות את המסרים הפנימיים, האינטימיים, שהועברו מן האם לבתה ובעקיפין אף לנמענים. רק שילוב של שני סוגי עיון אלה מאפשר הפקת פרשנות רב־רובדית של הזיכרונות שנידונו כאן.

ניתוח הסיפור האישי הראה לנו כיצד מסייעות יצירות שונות לבטא מערכות מורכבות ומשתנות של זהויות, וכיצד מועברים המסרים מדור לדור תוך התאמתם לצרכים המשתנים של המוענים והנמענים כאחד.

יחסים בין אמהות לבנות הם מנושאי המחקר הטעונים ביותר. נראה לי כי במקרה שלפנינו, מדובר במערכת יחסים טעונה פחות, שעיקרה קרבה והזדהות בין אם לבת, שהיו גם אחיות לצרה ולהתמודדות עם קשיי החיים. האחת הצליחה להעביר אל השנייה את מטעניה הסותרים לכאורה, שלמעשה השלימו זה את זה במציאות חייה של הבת, ונמסרו – דרכה – אל הדורות הבאים. יחד עם זאת, העיון ההרמנויטי שהצעתי בטקסטים המתארים את מערכת היחסים שבה עסקינן, חושף גם מידה מעניינת של מורכבות שעומדת בבסיסה.

